

O fomento dunha escola inclusiva apoiada nas TIC

The promotion of an inclusive school supported by ICT

Emilio Río*, Eduardo Machado **, Santiago Josenje***

*Universidad de Santiago de Compostela, **Universidad de A Coruña, ***Consellería de Cultura, Educación e O.U

Resumen

Partiremos de destacar a influencia das TIC no avance do significado de educar “en” e “para” a diversidade dende as novas propostas que este termo ten acadado nos últimos tempos. Especialmente baixo a perspectiva da educación inclusiva que é fundamental que se vaia introducindo da maneira máis natural posible nos centros educativos. Na propia definición de diversidade que se recolle no D. 229/2011, que regula a atención á diversidade, vemos recollida a necesidade de levar a cabo unha educación inclusiva, que atenda a todos e todas a través de todos os axentes educativos, así como compensadora das diferenzas individuais

Palabras clave: convivencia, plan de centro, coordinación, atención á diversidade.

Abstract

Let us emphasize the influence of ICT on advancing the meaning of educating "in" and "for" diversity from the new proposals that this term has achieved in recent times. Especially from the perspective of inclusive education that is essential to be introduced as naturally as possible in educational centers. In the definition of diversity that is included in D. 229/2011, which regulates attention to diversity, we see the need to carry out an inclusive education that meets everyone through all educational agents, as well as Compensating for individual differences

Keywords: Coexistence, center plan, coordination, attention to diversity.

Introducción

Na propia definición de diversidade que se recolle no D. 229/2011, que regula a atención á diversidade, vemos recollida a necesidade de levar a cabo unha educación inclusiva, que atenda a todos e todas a través de todos os axentes educativos, así como compensadora das diferenzas individuais, o que implica un cambio de pensamento e de orientación organizativo e estrutural interno nos centros escolares, no só dende un aspecto burocrático, senón e sobre todo dende unha mudanza das metodoloxías de traballo co alumnado e o seu entorno. Todo elo conlevará a abordar unha formación integral dende un punto de vista humano, social e cultural.

Cando falamos de cambio educativo debemos ter en mente as circunstancias que motivan dito cambio. Este queda claramente reflexado na normativa actual LOE, LOMCE, decretos curriculares como o D. 330/09, da educación infantil, o D.105/2014, da educación primaria, o D. 86/2015 de ESO e Bacharelato, e incluso o propio

decreto galego de Atención a Diversidade D. 229/2010 pero con iso non basta. Para que se dea un verdadeiro xiro nas metodoloxías e intencionalidades que se aplican na escola hoxe en día terá que ser sentido polos propios axentes do cambio, os docentes; como di Santos Guerra (2002), o desexo e a responsabilidade de aprender serán eficaces si nacen da propia escola. Serán menos eficaces cando esas tarefas da aprendizaxe da escola tan so sexan impostas dende fora. Por isto consideramos que o primeiro e verdadeiro paso, ao falar dun proxecto de cambio educativo, é crear un contexto axeitado no que os docentes podan reflexionar sobre a conveniencia ou non de propoñer dito cambio, e que sexan eles mesmos os que establezan as cuestións sobre as que é necesario planearse un cambio. Estamos dacordo, polo tanto, con Bolívar (2000: 53), cando afirma que “son los propios centros los que han de determinar su propia transformación organizativa, los agentes de cambio externo deben apoyar el aprendizaje colectivo de los implicados”.

Polo tanto e nas dimensións que nos movemos no presente traballo a ninguén lle se pode escapar a importancia de encaixar conceptos tan importantes como inclusividade, atención ás diferenzas, coas novas tecnoloxías aplicadas ao ámbito educativo. Principalmente á hora de falar de cambio e avance nunha escola de futuro, nunha escola do século XXI.

E sobre todo si abordamos como apoio básico á inclusión do alumnado nas escolas as Tics a partir das súas dous grandes funcións, transmitir información e facilitar a comunicación, a rede debe proporcionar un eficiente e eficaz soporte didáctico no ámbito da atención da diversidade.

En definitiva, a importancia de posuír unha competencia dixital comporta facer un uso habitual dos recursos tecnolóxicos dispoñibles para resolver problemas reais de modo eficiente. Diríamos que nun ámbito educativo, o tratamento da información e a competencia dixital implican ser un docente autónomo, eficaz, responsable, crítico e reflexivo ao seleccionar, tratar e utilizar a información e as súas fontes, así como as distintas ferramentas tecnolóxicas; tamén ter unha actitude crítica e reflexiva na valoración das posibilidades de mellora a hora de poñer en xogo metodoloxías que axuden ao alumnado nas súas aprendizaxes (Cabero, 2010)

A sociedade actual demanda da institución escolar que sexa unha verdadeira compensadora de desigualdades, e así se reflexa na normativa, LOMCE, LOE. Cousa que tamén se ve reflexada en calquera das investigacións que se fan do mundo educativo e do estado da cuestión. Así pois cada vez existe unha maior demanda de profesionais que teñan isto moi presente e tendo en conta o comentado e contextualizándoo nun centro de educativo calquera estaríamos a falar dun proceso de cambio educativo en relación ás demandas da sociedade actual, cuxas características fan necesaria unha búsqueda das mellores formas de atender ao seu alumnado.

Cando nos referimos ás características do alumnado, estamos falando da diversidade, da heteroxeneidade, do mesmo; diversidade de intereses e capacidades, pero tamén diversidade cultural, lingüística, etc. Esta diversidade de alumnado supón na actualidade unha preocupación nas nosas escolas, que expresan, as dificultades e as veces impotencia para facer fronte a un novo contexto marcado pola inmigración, os diferentes tipos de familias, o cambios e novos roles sociais e sobre todo o dereito de todo neno/a a recibir unha educación nas mellores e nas mesmas condicións que o resto.

O modelo educativo proposto na actualidade parte do dereito de todo o alumnado a unha educación en condicións de igualdade, asumindo o compromiso de compensar as diferenzas sociais e de promover a práctica da educación intercultural e democrática. Aposta, polo tanto, pola escola inclusiva, por transformar as prácticas docentes e a cultura e organización escolar.

Unha Escola aberta e para todo e todas

A hora dunha proposta como a que aquí se presenta cabería planearse varias cuestións: como aproveitar as posibilidades das Tics na procura dunha escola que atenda á diversidade e sexa verdadeiramente para todos/as, que medidas educativas serían precisas ou máis oportunas, que cambios teóricos, organizativos e sobre todo metodolóxicos habería que realizar... Neste contexto de cambio será moi necesario dotar ao profesorado dunha base teórica e práctica para poder poñer en marcha diferentes accións que conleven as maiores garantías de éxito. Así pois avanzamos en propostas que acaden unha aprendizaxe dende dentro da escola, que incidan no “aprender para crecer en plenitude e con satisfacción”, que axuden a crear unha escola participativa que busque a súa propia mellora a través dun proceso de autorreflexión, de colaboración mutua e a posta en práctica de medidas de mellora para, deste modo, crear as bases dunha escola sá, unha “organización que aprende” e que busca o avance continuamente.

Polo tanto facilitar a comprensión dun novo modelo inclusivo e estimular a formación do profesorado necesaria para a posta en marcha de dicho modelo, que permitan alcanzar unha mellora profesional dos docentes; conleva unha adecuación dos centros a nivel de infraestrutura e recursos, así coma unha formación importante do profesorado no uso e a ensinanza das novas tecnoloxías da información e a comunicación.

O emprego de estratexias que potencien o uso das TIC debe planearse como algo vinculado e condicionado

dende unha opción propiamente educativa e nunca ao revés (García y González, 2011). Para elo, convén ter en conta os seguintes aspectos:

Empregar os medios tecnolóxicos como compoñentes do proceso educativo pleno. Non dende a consideración dunha novidade máis ou menos estendida e popular, deben estar integrados na nosa labor didáctica.

A incorporación das TIC na escola inclusiva axuda ao alumnado nos procesos de reelaboración e apropiación crítica do coñecemento, na liña dunha construción colaborativa do mesmo.

O emprego do ordenador e demais ferramentas tecnolóxicas dende un punto de vista didáctico pasa por permitir ao alumnado dun modelo de escola inclusiva acadar unhas competencias “no”, e “co” o uso do software educativo máis axeitado que no momento presente é múltiple e variado. Pero sempre preferentemente cun uso e finalidade didáctica, e multidisciplinar. A funcionalidade das posibilidades tecnolóxicas e dos diversos programas e recursos educativos virá determinada polas características e o uso que se faga do mesmo, da súa adecuación ao contexto e natureza do discente e a organización das tarefas de aprendizaxe-ensino. Sen embargo, pódense sinalar algunhas funcións que serían propias destes medios (Marqués, 2006):

- **Función informativa:** presentase unha información estruturada da realidade que axuda ao alumnado con dificultades a achegarse dunha forma máis real e verdadeira.
- **Función instrutiva:** orienta a aprendizaxe do alumnado facilitando o logro dos obxetivos didácticos planeados e secuenciados así como das competencias clave que conleven.
- **Función motivadora:** o alumnado maioritariamente sítense atraído por este tipo de materiais e recursos.
- **Función avaliadora:** a maioría destes recursos ofrecen unas importantes posibilidades dun constante feedback sobre as actuacións do propio alumno/a, corrigindo de forma bastante inmediata os posibles erros de aprendizaxe, e presentando, tamén con moita frecuencia, axudas adicionais cando as necesitan.
- **Función investigadora:** moitos recursos TIC ofrecen interesantes entornas onde cabe perfectamente a función de investigar, buscar informacións, relacionar coñecementos, obter conclusións entendidas, compartir e difundir información, etc.
- **Función expresiva:** os discentes pódense expresar e comunicar a través das posibilidades que lles presentan os recursos tecnolóxicos xerando materiais con determinadas ferramentas, e utilizando novas tan importantes como a realidade aumentada, os códigos QR, materiais alternativos e outras formas de comunicación.
- **Función metalingüística:** o neno/a pode aprender as linguaxes propias das entornas virtuais e do mundo da informática, baixo a supervisión do docente e en función das súas capacitacións e posibilidades.
- **Función lúdica:** as tarefas coas Tic como elemento de apoio e mediador soe ter para o alumnado habitualmente connotacións lúdicas pero, ademais, os elementos

lúdicos que reforzan a motivación do alumnado son ferramentas moi oportunas.

- **Función innovadora:** supón empregar unha tecnoloxía que cada vez cobra máis auge nos centros educativos pero que relativamente vai pouco que xurdiu como elemento cotiá e que permite facer actividades moi diversas, á vez que xera diferentes roles tanto nos docentes profesores como no alumnado e introduce novos elementos organizativos e de xestión da clase.

- **Función creativa:** a creatividade relacionase co desenvolvemento dos sentidos (capacidade de observación, percepción e sensibilidade), co fomento da iniciativa persoal (espontaneidade, autonomía, curiosidade) e o despliegue da imaxinación (desarrollo da fantasía, a intuición e a asociación). As aplicacións e formatos Tics poden incidir, pois, no desenvolvemento da creatividade, pois permiten desenvolver as capacidades indicadas, e calquera outra potencialmente alcanzable. E precisamente o alumnado diverso e o alumnado que máis precisa da inclusividade quen mellor e maiormente pode aproveitarse destes potenciais.

O papel do docente como planificador de novos entornos e contextos de aprendizaxe, e o papel do alumnado como construtor e xestionador da súa propia aprendizaxe son pilares básicos para que se produza un auténtico proceso de ensinanza e aprendizaxe (Vera, 2004).

Falar de igualdade de oportunidades e de equidade, é falar da necesidade dunha educación para todos os nenos/as, unha educación sen “peros”, unha educación de calidade que leve a todo o alumnado a acadar o seu máximo potencial e que evite que non teñan acceso a unha vida digna, é dicir que sexan vítimas dunha exclusión social. E isto debe ser unha das funcións básicas dunha escola do século XXI e a través das Tics pódese avanzar de forma significativa neste logro.

Por todo o exposto debemos ter en conta que un concepto de escola inclusiva precisa e require repensar múltiples elementos, que van dende o escenario social ao contexto de aula. Pensamos que é preciso centrar o foco de atención na reflexión sobre a idea de como o emprego das ferramentas tecnolóxicas así como as estratexias didácticas desas mesmas ferramentas potencian o limitan a construción dunha escola inclusiva. Isto implicaría falar de máquinas como ferramentas, pero sobre todo reflexionar acerca do seu uso, as implicacións así como da propia ideoloxía que sustenta as prácticas docentes mediadas por estas.

Ademais, para que unha escola poidamos considera e incluíla na liña da inclusión, ten que estar baseada nunha política de igualdade, ao ríspeto Arnáiz (2004: 12), apunta que debemos escoitar e dar participación as voces dos grupos silenciados e excluídos que nos lembran moitas veces a nosa incapacidade para materializar un proxecto aberto, democrático, inclusivo e que axude a facilitar unha convivencia pacífica e integral (D. 229/2010 de atención á diversidade na CC.AA de Galicia).

Na mesma idea atopamos o argumento de López Melero (2008), para quen a escola que este disposta a dar unha resposta a todos os nenos e nenas non o pode facer dende concepcións, nin dende prexuízos perversos sobre

a diversidade, se non dende a consideración da diversidade como valor positivo e enriquecedor para cambiar a escola, e dende a idea de ser humano non desigual. Planeamentos que consideramos deberán ser a esencia dunha escola inclusiva, que presentan un futuro máis aberto e esperanzador, unha invitación para cambiar a mirada. Unha mirada máis aberta e crítica coa escola na procura da mellor atención da diversidade. E nisto as Tics poden ser de gran axuda.

Así pois a Inclusión Educativa fúndese coa idea de Escola de e para Todos, “La escuela de la diversidad, que es la escuela abierta, es aquella donde los niños y niñas aprenden a ser ciudadanas y ciudadanos y a comprender las diferencias de las personas como elemento de valor y no como segregación” (López Melero, 2004:71). E isto dende unha perspectiva da inclusión tecnolóxica como ferramenta loxística que axude a concretar estes ideais e estas intencións

As Tic como reflexo das consideracións da diversidade.

Como vimos comentando e nunha relación causa efecto partiremos de reflexionar brevemente sobre unha dualidade que sempre está presente e é reiteradamente abordada na literatura ao uso. Si as Tic e sobre todo o emprego que se fai delas serven para cuestionar ou refender unha escola moitas veces maioritaria, a homoxénea, a reprodutora ou si pola contra estas poden axudar a conformar ou cando menos dar soporte a unha escola nova, cambiante, desafiante, con gañas de que socialmente sexa recoñecida a imaxe de escola inclusiva.

Así pois e según varios estudos desenvoltas sobre a temática podemos falar de usos TIC que se cuestionan os formatos descontextualizados, as organizacións reprodutoras sen máis, fronte aos que se teñen denominado usos TIC inclusivos.

Os primeiros farían referencia a unha concepción e uso no marco dunha escola homoxenizante, incluso aliénante, supostamente compensadora das diferenzas, mentres que as outras asentárianse sobre prácticas que asumen a diversidade como un valor e as TIC, como di Pozuelos Estrada, 2006, normalizarse en ditas prácticas como motor de cambio educativo, e polo tanto, social, emocional, e sobre todo persoal. Nestas a inclusión das TIC supón un proceso de reflexión sobre a práctica, á par que un proceso de aprendizaxe.

Debemos planear e afrontar nas TIC, ao igual que outros recursos, dende a perspectiva de que estas estean ao servizo de los procesos de aprendizaxe mais que dos procesos de ensinanza. Dende a perspectiva de que o alumnado, mais que xogar un papel reactivo xogue un papel activo, que poida ser participe da construción do seu propio avance.

A escola inclusiva ten que contar con profesores que faciliten a aprendizaxe, como apunta Santos Guerra (1997: 2), “la función del profesor/a no puede ser rígida, inamovible. Ha de ser, más bien, una función cambiante, porque cambiantes son los tiempos, las necesidades, las estructuras y las personas”.

Por todo elo, podemos afirmar que o cambio na escola pasa, inevitablemente, e como case sempre ocorre, polo cambio no profesorado, como di Bolívar (2000: 53) o

cambio educativo non pode consistir en ver como implementar mellor os bos deseños externos, senón que debe pasar a ser un novo modo de exercer a profesión-función docente de ensinar e de funcionar os propios centros, como organizacións e lugares de traballo axeitados a propios.

Así mesmo esta escola, que debe ser a que hai que procurar, ten que preparar para a cooperación e non para a competición, esta idea será a mellor base da Aprendizaxe Cooperativa, que é fundamental en calquera proxecto educativo, e na que se basean moitos dos aspectos metodolóxicos e organizativos expostos habitualmente nas escolas de progreso, nas escolas que aprenden, e nas escolas que fan inclusión e non tan so integración, e que susténtanse no que Booth (1998), di sobre o concepto de inclusión, cando afirma que, este, comprende dous conceptos básicos: comunidade e participación. E así ambos configurarán o marco de acción de calquera proxecto, que propoña fomentar a participación de todos o alumnado na escola, considerada no seu máis ampla configuración –desde dentro e dende o seu medio ambiente máis cercano- e a redución da exclusión escolar e social, pero tamén a participación de toda a comunidade no proceso de aprendizaxe-ensinanza, sobre todo dende un enfoque competencial (LOE, 2007).

O discurso da Atención á Diversidade afrontase nun continuo de actuacións que asumen dende prácticas abertamente segregadoras a outras que participan plenamente dos principios que sustentan a integración escolar – incluír ao excluído – e que baséanse, fundamentalmente, na individualización do ensino como estratexia didáctica clave. Sen embargo, existe unha interpretación interesada da individualización da ensinanza, que en tal caso significa proporcionar unha oferta distinta (paralela) á proposta “normal”. Olvidase, con frecuencia, que a individualización supón ofrecer a cada alumno ou alumna o que necesita.

Os usos TIC que se asentaron sobre a estratexia da individualización da ensinanza, utilizan para elo dos tipos de ferramentas. Dun lado encontramos el software educativo especial, “con etiquetas” e outro que se pode visionar “sen etiquetas”, en función de que vaian dirixidos ao alumnado “diferente” ou ao alumnado “normal”

Por outro lado, encontramos o que se denominan ferramentas de autor, o software libre, a web 2.0 ou xa incluso 3.0, e todas as posibilidades cooperativas que ofrecen tanto ao profesorado como ao alumnado. Estas introducen ao mestre nunha dimensión distinta á anterior, xa que lle esixen un papel máis activo, en cuanto a que será quen seleccione, distribúa e concrete, e incluso elabore o currículo e o deseño das actividades. En relación coa Atención á Diversidade, xogan un papel importante porque non parten da premisa da exclusión, non se trata de ferramentas etiquetadas/etiquetadoras. En principio, tratase de ferramentas deseñadas para facilitar ao profesorado el deseño e desenvolvemento de actividades dixitais. Outra cousa é o mellor ou peor uso que de elas se fai. Este tipo de ferramentas introducen algúns ingredientes que nos poden levar a pensar en avances en relación coa atención á Diversidade. O estudo das ventaxas e posibilidades que nos poden brindar estas

ferramentas pódense verificar nas comunicacións tituladas “Catalogación e análise de material multimedia na rede para a atención á diversidade”, e tamén en “As ferramentas TIC aplicadas á atención á diversidade na aula”. Materiais que aportan os mesmos autores e que forman parte deste propio congreso.

E para terminar...

A través destas liñas intentamos abordar e dar algunhas pinceladas sobre a importancia que representan a relación Aprendizaxe -TICs-Diversidade e que esta pasa polo desenvolvemento de estratexias e accións nas que a participación do mestre sexa de guía, implicación e reflexión e a do alumnado sexa verdadeiramente activa e na resulte o protagonista, o construtor dos seus avances. Tamén partimos nesta reflexión final a hora de por en marcha novos escenarios, de transformar as escolas e sobre todo as prácticas educativas da consideración que na aplicación e implicación das Tics no desenvolvemento dunha escola inclusiva é por excelencia o docente. Como sinala Pavón

(2003:104) os individuos solemos aprender cando "nos implicamos en temas, problemáticas, problemas, actividades y tareas que tienen relación con nuestros propios intereses y preocupaciones, trabajamos en contextos de colaboración, nos involucramos en procesos de investigación, reflexionamos o evaluamos nuestro propio proceso de aprendizaje, nos enfrentamos a situaciones de aprendizaje problemáticas, reflexionamos lo que se aprende en los centros con las experiencias de vida cotidiana ", serán estes aspectos os que debemos potenciar nos docentes e sobre todo co imprescindible complementa da mellor das formacións tanto inicialmente como ao longo do desempeño profesional.

En fin pretendemos plasmar, a través destas liñas, a idea compartida con numerosos investigadores, de que as TIC non deberán ser nunca un fin en se mesmas, senón un medio e un recurso, pero un recurso que leve implícito a reflexión e a mellora, e que debe integrarse con naturalidade na escola. O seu valor como instrumentos de cambio e transformación da realidade escolar, como motor de innovación, dependerá en gran medida dos usos que das mesmas se faga. Se as TIC serven para flexibilizar sobre os procesos de comunicación e participación da comunidade educativa, serven para buscar un cambio do binomio ensinanza-aprendizaxe polo de aprendizaxe-ensinanza, e para compensar situacións de desfavorecemento de determinados grupos de alumnos e alumnas, etc., constituirán unha ferramenta de enorme valor para camiñar hacia unha escola mais integradora, pero, tamén, si serven para cuestionar o existente, para planear novas estratexias didácticas sobre a base de procesos cooperativos, e vivir unha escola que abraza a diferenza, entón o serán para construír unha escola inclusiva onde todos e todas teñan cabida, e onde todos e todas obteñan resposta as súas necesidades. En definitiva unha escola que se fixe como reto importante a Atención á Diversidade.

Referencias Bibliográficas

Arnaiz Sánchez, P. (2003). Educación inclusiva: una escuela para todos. Malaga: Editorial Aljibe.

- Bolívar, A. (2000). Los centros educativos como organizaciones que aprenden: promesas y realidades. Madrid: La Muralla
- Booth, T. & Ainscow, M (2000). Guía para la evaluación y mejora de la educación inclusiva. Index for inclusión. Madrid: Consorcio Universitario para la Educación Inclusiva.
- Cabero, J., Barroso, J. & Fernández, J. MA. (2000): «Medios y nuevas tecnologías para la integración escolar». Revista de Educación, 2, 253-265. Disponible en <http://tecnologia.us.es/publicaciones/jca/nnttee.htm>.
- Cabero, J. (2003): «La galaxia digital y la educación: los nuevos entornos de aprendizaje». En J. I. Aguaded (Dir.): Luces en el laberinto audiovisual. Libro de actas. Huelva, Grupo Comunicar y Grupo Ágora Digital, 102-121
- Colás, P. (2010). Prácticas innovadoras con TIC en los centros educativos. Impactos de las políticas educativas autonómicas, en De Pablos, J. y otros (Coords.) (2010) Escuela 2.0: Políticas Educativas y Buenas Prácticas con TIC. Barcelona, GRAO
- Decreto 229/2011, del 7 de diciembre, por el que se regula la atención a la diversidad del alumnado de los centros docentes en los que se imparten las enseñanzas establecidas en la Ley orgánica 2/2006, del 3 de mayo, de educación (DOG del 21 de diciembre)
- Ley Orgánica 2/2006, del 3 de mayo de Educación (BOE del 4 de mayo)
- Ley Orgánica de Mejora de la Calidad Educativa 8/2013 de 9 de diciembre. (BOE 10 de diciembre)
- López Melero, M. (2004), Construyendo una escuela sin exclusiones: Una forma de trabajar en el aula con proyectos de investigación. Málaga, Aljibe.
- Marquès Graells, Pere (2006). "TIC aplicadas a la educación. Algunas líneas de investigación". Revista EDUCAR, 25, p.. 175-202"
- Pavón, F. (2003): «El nuevo escenario europeo de educación superior y el papel a desempeñar por las tecnologías de la información y de la comunicación ». XXI. Revista de Educación, 5, p. 103-108.
- Pavon, F., Casanova, J. & Rodríguez, M. (2010): Identificación de Buenas Prácticas Inclusivas Basadas en TIC. Debater o Currículo e Seus Campos Políticas, Fundamentos e Práticas. IX Coloquio Sobre Cuestiones Curriculares.v Coloquio Lusobrasileiro (9). Num. 9. Braga (Portugal). Legis Editora. 2010, p. 376-377
- Pujolàs, P. (2003). Enseñar Juntos a Alumnos Diferentes. La atención a la diversidad y la calidad en educación. Documento de Trabajo. Universidad de Vic. Zaragoza.
- Pozuelos Estrada, F.J. (2006), "*Investigación escolar y las tecnologías de la información y comunicación (TIC): Algunos obstáculos, riesgos y límites*" en Kikiriki, 79, p.15- 25.
- Santos Guerra, M.A. (2002). *La escuela que aprende*. Madrid: Morata.
- Vega, A. (2004): «*Internet para todos: después del año europeo de la discapacidad*». Comunicar, 22, p. 141-151.